

הארץ עובר לתל-אביב

מרדכי נאור

נחשבה ירושלים למרכז העיתונאי. בקיץ 1919, תוך שבועות ספורים הופיעו בה שני יומונים: **חדשות הארץ** ו**דואר היום**.

מחדשות הארץ להארץ

הארץ הוא הגלגול השלישי של השבועון הצבאי הבריטי בשפה העברית, **חדשות מהארץ**, שהופיע במשך שנה אחת (אפריל 1918-אפריל 1919).² לאחר סיום מלחמת העולם הראשונה החליט המטה הצבאי הבריטי "להפריט" את שלושת העיתונים שהוציא באנגלית, עברית וערבית. ההסתדרות הציונית גילתה עניין ברכישת המהדורה העברית, **חדשות מהארץ**, ואולם כרגיל לא נמצא תקציב לכך. את המצב הציל הנדבן יצחק לייב גולדברג מרוסיה, שעלה לארץ, רכש את זכויות העיתון בעברית, והחליט להוציא כיומן בירושלים.

התכנית הייתה לקרוא לעיתון "ארץ ישראל", אך הבריטים לא הסכימו לכך, מחשש להתנגדות ערבית. מהשם הקודם, **חדשות מהארץ**, הושמטה האות מ', ולאחר שנקבעו מערכת ועורך, המחנך ד"ר ניסן טורוב, אפשר היה להוציא את הגיליון הראשון של **חדשות הארץ** במימונו המלא של גולדברג, בתקווה שלא ירחק היום והעיתון יישא את עצמו.

הגיליון הראשון ראה אור בירושלים ב־19 ביוני 1919. בין עורכיו ומשתתפיו הבכירים היו זאב ז'בוטינסקי, משה סמילנסקי, מרדכי בן הלל הכהן, אליעזר בן־יהודה ובנו איתמר בן־אב"י. שני האחרונים חזרו מגלותם בארצות הברית רק זמן קצר לפני כן, אך עד מהרה הסתכסכו עם חבריהם למערכת, פרשו והקימו עיתון משלהם, **דואר היום**. בשנים הבאות היו שני העיתונים "צהובים" זה לזה – הן מטעמי אופי וטמפרמנט של העורכים והן מסיבות פוליטיות: **חדשות הארץ** ולאחר מכן **הארץ** ייצג את ההנהלה הציונית וחוגי המרכז, תוך גילוי אהדה לשמאל, ואילו **דואר היום** היה ימני ורוב הזמן התנגד בחריפות לממסד בכלל ולהנהלה הציונית בפרט.

לקראת סוף שנת 1919 חל שוב שינוי בשם העיתון. את שתי המילים **חדשות הארץ** החליפה מילה אחת: **הארץ**. מאז, זה תשעים שנה, נקרא העיתון בשם זה.

העיתון לא ידע יציבות – לא מבחינת עורכיו ומשתתפיו הבכירים, שהתחלפו לעתים קרובות, ולא מבחינה כלכלית. אילולא סכומי הכסף שהמשיך להזרים י"ל גולדברג, היה העיתון נסגר. בקיץ 1922 הפסיק גולדברג את תמיכתו. העורך אותה עת, לייב יפה, שיגר מברקי חירום להנהלה הציונית בלונדון, למנהיגים ציוניים ולבעלי הון שתרמו למטרות ציוניות. לשווא. ב־6 באוגוסט 1922 הוא הודיע ש"הנהלת

מעטים המקרים שעיתון "עובר דירה" מעיר לעיר או אף מארץ לארץ; לרוב מדובר במעבר מעיר שדה לעיר מרכזית כתוצאה של הגירת המוציא לאור. כך, העיתון האנגלי הוותיק **מנצ'סטר גרדיאן** עבר בשנת 1959 ממנצ'סטר שבה נוסד ב־1821 ללונדון, קיצר את שמו ל**גרדיאן** וממשיך להופיע עד היום, כשיש לו עיתון־אח במנצ'סטר. במקרה אחר היומון היהודי־הונגרי **אוי קלט** (מזרח חדש) עזב את העיר קלז' שבטרנסילבניה יחד עם משפחת המו"ל שלו, ארנסט מרטון, ומ־1948 הופיע בתל־אביב.

אל הרשימה המצומצמת הזאת ראוי לצרף את המקרה המיוחד של **הארץ**, שעזב עיר גדולה (יחסית), ירושלים, ועבר לעיר שדה, תל־אביב, שלמעשה הייתה פרבר של העיר יפו. ההחלטה על כך נפלה בשלהי 1922. שבועות אחדים לפני כן נערך בארץ ישראל מפקד אוכלוסין ראשון ובו התברר כי בנובמבר 1922 התגוררו בירושלים כ־34,000 יהודים מתוך אוכלוסייה של 62,500 (רוב של 54 אחוז); בתל־אביב התגוררו אז רק 15,000 נפש, כולם יהודים.¹ כדי להבין את נסיבות המהלך הזה, של מעבר מהמרכז לשוליים דאז, יש לחזור אל ההיסטוריה בת שלוש השנים וחצי של **הארץ** בירושלים.

עיתונים עבריים הופיעו בירושלים, ורק בירושלים, משנת 1863. זו הייתה בירת המילה הכתובה של היהודים בארץ. בעשור הראשון של המאה העשרים היו חריגות ראשונות, שסימנו את עלייתה של יפו (ולאחר מכן תל־אביב) כמרכז תרבותי־ספרותי־עיתונאי של היישוב החדש. ב־1907 ראה אור ביפו גיליונו הראשון של כתב העת הספרותי **העומר**, בעריכתם של ש. בן־ציון ודוד ילין. מפלגת הפועלים הפועל הצעיר, שהחליטה להוציא עיתון שיישא את שמה, עשתה זאת תחילה בירושלים, כמקובל, אם כי מאחר שלא קיבלה רישיון מהממשל הטורקי היא נאלצה להערים עליו ובתחתית עמוד השער של הגיליונות הראשונים, נדפס: "פה קהירו". לאחר כשנה עברה מערכת הירחון, שמאוחר יותר היה לשבועון – ליפו.

עד 1908 לא הופיע בארץ יומון כלשהו. המעבר לתדירות יומית רשום על שמו של אליעזר בן־יהודה, שבה' בתשרי תרס"ט (30 בספטמבר 1908) פתח עיתונו **הצבי** את עידן היומנים בארץ. עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בקיץ 1914, נוספו לו **החרות** של חוגי הספרדים הצעירים, **מוריה** הדתי וכמה עיתונים שתוחלת חייהם הייתה קצרה ביותר. כל היומנים יצאו לאור בירושלים. יפו היהודית לא נחשבה לגדולה ומרכזית מספיק כדי להוציא בה יומון, ודאי לא שכונת הגנים שלה תל־אביב (אם כי הדבר כמעט קרה, כפי שנראה בהמשך). גם אחרי המלחמה, כשהיישוב היהודי ליקק את פצעי המגפות, הרעב, הגירושים מהארץ וההתעמרות הטורקית בתושביה,

של עיתון מודרני. הם לא עבדו בערבי חג, בחול המועד, וב"ימי גשר" בין חג לשבת. כן הגיעו בשעה מאוחרת במוצאי שבת כדי להכין את עיתון יום א'. נוסף על כך הם ציינו באדיקות צומות ותעניות והעיתון סבל גם מכך.

מנהל העיתון בתקופתו הראשונה, שלמה זלצמן, ניסה לשנות את המנהגים הירושלמים הללו, ללא הצלחה יתרה. מאוחר יותר נמצא פתרון חלקי: בימי חול המועד של פסח ושל סוכות, שבהם לא הופיע העיתון, נהוג היה להוציא "הוצאות מיוחדות". שיטה אחרת הייתה להוציא שני גיליונות ביום אחד (ערב חג) כדי לפצות את הקוראים על הגיליון שלא הופיע לאחר החג. הדבר לא צוין בשום מקום בעיתון וככל הנראה הקוראים ידעו על השינויים האלה מניסיונם⁴. והיו גם הנושאים הכבדים יותר, כפי שסיפר זלצמן בזיכרונותיו:

כשכבאנו להוציא עיתון יומי מדיני וציוני, ראינו שאין לנו לצפות לשום עזרה מאנשי ירושלים. השפה העברית לא נשמעה ברחובותיה; האדיקות הדתית תפסה כאן כמעט את העמדה של ימי הביניים; חרב החרם היתה מנפנת באוויר; הרב זוננפלד [ראש העדה החרדית] וחבר מרעיו היו השליטים הרוחניים בעיר.⁵

החבורה שהוציאה את הארץ בירושלים, ובראשה זאב ז'בוטינסקי, שלמה זלצמן, לייב יפה ומשה מדזיני, נהגה לנסוע בסופי השבוע לתל-אביב שבה ניתן, כמאמר ז'בוטינסקי, "לשאוף קצת רוח אירופי, לנשום אוויר תרבותי חפשי"⁶. נראה שתל-אביב הקטנטנות דאז משכה את הירושלמים של הארץ כבמטה קסם והיה בכך רמז לבאות.

סגירה ופתיחה מחדש

בסתיו 1922 חלה החמרה במצב העיתון. איכות הידיעות, המאמרים וההדפסה הייתה בשפל בסוף אוקטובר ובתחילת נובמבר. באמצע אוקטובר קיבלו כל עובדי העיתון הודעה על הפסקת עבודתם החל ב-15 בנובמבר הקרוב. באותם ימים, מתברר, כבר החלה לפעול ועדה להוצאת עיתון יומי בתל-אביב שמאיר דיזנגוף, ראש עיריית תל-אביב, עמד בראשה או היה חבר בה. נראה שהנושא "התבשל" בתל-אביב זה זמן מה. עם הסגירה הצפויה התבררו פרטי המשבר הכספי שבו היה נתון הארץ: המשכורות לא שולמו לעובדיו זה שבעה חודשים⁷.

ב-6 בנובמבר ראה אור הגיליון האחרון; הארץ חדל להופיע. איש לא ידע לכמה זמן, ואם יש סיכוי לחידוש הופעתו. מי שעלץ על הסגירה היה, כמובן, דואר היום, שמיהר לדווח על כל התפתחות, בעיקר כזו המעידה על סגירתו הסופית של מתחרהו. ב-14 בנובמבר 1922 סיפר דואר היום שנכשל המשא ומתן בין העיתונאים, הפקידים ועובדי הדפוס למציאת פתרון למשבר, ושמקצת עובדי הארץ נואשו מעיתונם והחליטו לבקש רישיון להוצאת עיתון חדש, שיישא את השם "ארץ ישראל". דואר היום ידע לספר גם שעובדי המערכת והמנהלה לא קיבלו סכום של 500 לירות, שההנהלה הייתה חייבת להם.

ובדיוק באותו עניין הופיע באותו עיתון ובאותו יום "מכתב למערכת" שבו הודיעו ארבעה מ"עובדי המערכת והמשרד" ש"נפרדו מאת פועלי 'הארץ' שניסינו קודם לכן להתאחד אתם לשם חידוש הוצאת העיתון". הארבעה היו ש' שווארץ, מ' מבש"ן, חיים נפחא וי"ח קאסטל.

חמישה ימים לאחר מכן, ב-19 בנובמבר 1922, דיווח דואר

הארץ עובר לתל אביב, מודעה אנכית בעמ' הראשון 1.1.1923

חברת 'הארץ' החליטה בישיבתה ביום 3 באוגוסט ש"ז לבטל את החברה. יחד עם זה ייסגר גם העיתון 'הארץ'³. העיתון לא נסגר אז, אלא לאחר כשלושה חודשים. לייב יפה פרש מהעריכה והעיתון פרפר. תפוצתו הגיעה בימי חול ל-2,000 עותקים ובימי שישי ל-3,000 – די הרבה בהתחשב באוכלוסייה קוראת עברית של לא יותר מרבבה וחצי עד שתיים, אך מעט מדי כדי קיום כלכלי. גידול התפוצה בימי שישי הוסבר במוסף הכלכלי שצורף לגיליונות אלה, ללמדך שמוסף כלכלי קבוע לעיתון הוא מתכון להצלחה לא רק בימנו.

לנשום אוויר בתל-אביב

ירושלים לא האירה פניה להארץ שבתחומה. לדואר היום הייתה הצלחה גדולה יותר, ונוסף על כך הכבידו על הוצאת העיתון קשיים הקשורים לאופי רוב התושבים, ובהם עובדי הדפוס של העיתון. בימים ההם חייבה הוצאת עיתון העסקת עשרות ספרי יד, שסידרו מדי לילה את העיתון, אות לאות, שורה לשורה. אלה באו ברובם מחוגי היישוב הישן, ואורחות חייהם לא התאימו לתדירות ההופעה

ולמעשה עיירה או פרבר של יפו, הראתה סימני התפתחות. למרות היקפה המצומצם יחסית – בוודאי בהשוואה לירושלים – היא צמחה במספר תושביה, תוך פחות משנתיים, מאביב 1921, עת הוענק לה מעמד של "מועצת עיר" אוטונומית בתחום יפו, עד תחילת 1923, פי ארבעה ומעלה. נוסף על כך היא החלה להיחשב למרכז היישוב החדש, בעוד ירושלים זוהתה עם היישוב הישן, למרות "איים" של מודרנה שהיו בה. אנשי הארץ מצאו בתל-אביב את מקומם יותר מאשר בירושלים. (ג) גם להתחככות ולהתכתשות הקבועות בין הארץ לדואר היום הייתה כנראה השפעה. דואר היום נחשב לעיתון המוביל בירושלים, מה גם שעורכו, איתמר בן אב"י, היה ירושלמי מלידה, בעוד אנשי הארץ נחשבו בעיניו ובעיני עמיתיו למערכת, בני האזכרים מהמושבות והספרדים הסמ"ך-טי"תים, ל"עולים חדשים", שכונו בלעג "רוסים". ירושלים לא הייתה גדולה מספיק להכיל שני יומונים, ואחד מהם צריך היה לעזוב, במקום או במאוחר. הארץ ביכר לעשות זאת, וראשי דואר היום לא הסתירו את שמחתם. שלושה ימים לאחר מעבר הארץ לתל-אביב, קבע מאמר בלתי חתום בראש דואר היום בציניות כי המהלך של הארץ נבע מן "הקנאה העיתונאית המסחרית של מנהליה – העיתון התייחס להארץ בלשון נקבה, כפי שכותבים על הארץ בכלל – "שהרי 'דואר היום' הרשע הוא אשר הכריחה להימלט מירושלים תל-אביבה".⁹ על כך יש להוסיף את נושא ההפצה. העיתונים בירושלים היו מודפסים עד צהרי היום ואז החלה מלאכת שינוע הגיליונות למניינים בירושלים, בערים אחרות ובמושבות. הגיליונות הגיעו לקוראים רק בשעות הערב. הנחת ראשי הארץ המחודש הייתה שהדפסה בתל-אביב בבית דפוס מודרני יותר, ועובדת הימצאותה של העיר במרכז, בהשוואה לירושלים, תאפשר הפצה מהירה יותר של העיתון. (ה) ד"ר משה גליקסון, העורך החדש, היה תל-אביבי מאז עלה לארץ בשלהי 1919. הוא רצה לחיות בעיר החדשה ולעבוד בה. יש מקום להניח שהסכמתו לקבל את עריכת הארץ לוותה בתנאי זה, של מעבר העיתון מירושלים לתל-אביב. כתב על כך עוזי אלידע, במאמרו על הארץ בתקופת גליקסון: "גליקסון סבר, בצדק, שקהל היעד של העיתון, ציבור ציוני, חילוני, ליברלי ובן המעמד הבינוני, מרוכז יותר באזור השפלה מאשר בירושלים. נראה שהוא עצמו לא אהב את ירושלים והעדיף לשבת בתל-אביב (בסוף ימיו עבר לרמת-גן)".¹⁰

מי אתה, ד"ר גליקסון?

ד"ר משה גליקסון היה אחד האינטלקטואלים הבולטים של תל-אביב הקטנה לצד אחד העם, שהתיישב בה בראשית 1922, הסופר ש. בן ציון, מנהל גימנסיה הרצליה ד"ר בנציון מוסינזון, אלתר דרויאנוב ואחרים.

הוא עלה לארץ בסוף 1919 בספינה "רוסלאן", הנחשבת ל"מייפלאור הארצישראלית", בשל הריכוז הרב של אנשי שם ו"אבות מייסדים" שהגיעו בה מאודסה. אז הוא כבר נודע בעולם התרבות היהודי והעברי של מזרח אירופה.

גליקסון נולד בעיירה קטנה ברוסיה הלבנה (1878), למד בישיבות, עבר

העורך, ד"ר משה גליקסון

היום שהופעת העיתון החדש "ארץ ישראל" נדחתה לפי שעה, ואילו בהארץ יש התפתחויות שליליות לדעתו: איש חדש נכנס לתמונה, ד"ר משה גליקסון, והוא החל לפעול "מבלי התחשבות עם ענייניהם החיוניים של חבריו לעט". במילים אחרות: אין הוא מתחשב במה שהיה בעיתון עד כה ובמעמדם של העיתונאים ושאר העובדים.

נראה שדואר היום לא היה מעודכן במה שקורה בהארץ, שכן למרות הכתוב בו, ב-17 בנובמבר 1922, יומיים קודם לכן, שב העיתון לחיים חדשים בהנהגתו של גליקסון, שהוזכר לעיל. הגיליון האחרון של המערכת הקודמת נשא את האותיות תתקפ"ו, ובספרות: 986. עם החידוש נמשכה הספירה הישנה והגיליון המחודש נשא את האותיות תתקפ"ז, אלא שגיליון זה לא מצוי בסליל המיקרופילם של העיתון בבית הספרים הלאומי. ביום הבא, ה-18 בנובמבר 1922, הופיעו האותיות תתקפ"ח ובספרות 1988 (טעות: צ"ל 988). בסוגריים צוין ספרור חדש, מ-1. בראש עמוד 2 (העמוד הראשון הוקדש כמנהג הימים ההם למודעות בלבד) הופיעה הודעה "מאת הנהלת הארץ", שבה נמסר כי העיתון מופיע בהנהלה חדשה, ולפי יוזמתם של שורת אישים נכבדה: אחד העם, י"ל גולדברג, יהודה גרזובסקי, בצלאל יפה, לייב יפה, יוסף לוריא וד"ר בנציון מוסינזון. המערכת החדשה הבטיחה לשפר את כל תחומי העיתון ומסרה על השתתפותם של "כוחות ספרותיים חדשים".

בשום מקום בגיליון זה, ובגיליונות הארץ שהופיעו עד סוף דצמבר 1922, לא הוזכר מעבר העיתון לתל-אביב. גם לא בגיליון האלף של העיתון, שראה אור ב-3 בדצמבר 1922 והיה חגיגי במיוחד. העניין לא נזכר גם בדיון שנערך בהנהלה הציונית בירושלים ב-20 בדצמבר 1922. מנחם אוסישקין מסר באותו דיון כי בעבר תמכה הנהלה בהארץ מדי פעם, ועתה הוחלט להקציב לו סכום חודשי קבוע של חמישים לירות. נציג המזרחי, פרופ' חיים פיק, ביקש לדעת אילו התחייבויות נתן העיתון להנהלה תמורת ההשתתפות הקבועה, "ואם לא נתן, למה ניתן לו כסף?" תשובה לא ניתנה לו, ובפרוטוקול צוין כי "מקבלים את דבריו של פרופ' פיק לתשומת לב" וכי הכסף להארץ יילקח מהתקציב הפוליטי.⁸

מדוע עבר הארץ לתל-אביב?

עד כמה שעלה בידינו לברר, מתוך הפרסומים בעיתון עצמו, וגם אצל יריבו הירושלמי דואר היום, עניין המעבר מירושלים לתל-אביב לא נזכר מאז החל העיתון להופיע מחדש, לאחר המשבר שעבר. בכמה מקורות יש רסיסי ידיעות על הנושא, אך דומה שהן נכתבו לאחר מעשה.

אפשר להעלות כמה סיבות למעבר: (א) תנאי ההוצאה לאור והקיום של העיתון בירושלים לא היו נוחים, אם להשתמש במילים זהירות. הדברים כבר הוזכרו לעיל. העורכים ואנשי המערכת הקודמת לא מצאו את מקומם בעיר, והמשבר אפשר כמדומה לפתוח דף חדש, הרחק מירושלים. (ב) תל-אביב, אף שהייתה בעת ההיא עיר קטנה,

המ"ל הראשון, יצחק לייב גולדברג

עובדי הארץ מחוץ למערכת העיתון ברחוב מאז"ה, שנות ה-20, צילם אברהם סוסקין (מאוספו של אילן שחור).

וזמניים בבית מני שברחוב יהודה הלוי 26. עד כמה הייתה תל-אביב בעת ההיא חלק מיפו יכול להעיד המען למברקים של העיתון: הארץ, יפו. מאיר דיזנגוף, ראש העיר (פורמלית הוא היה ראש מועצת העיר), פרסם בגיליון התל-אביבי הראשון של הארץ ברכה חמה לעיתון ולעושי בצורת "מכתב לעורך":

להעברת "הארץ" לתל-אביב

מכתב אל העורך
עורך נכבד,

הנני בא לברך אותך ואת כל הגלויים אליך ליום הופיע עתונכם הנכבד בפעם הראשונה בתל-אביב. אחרי ראותנו את אשר היה "הארץ" במשך הזמן הקצר מיום התחדשו, הננו חושבים את הוצאת עתונכם לאור בתל-אביב, למאורע חשוב מאד ולגורם גדול בהתפתחות החיים הצבוריים בעירנו. הננו רושמים אפוא את היום הזה, יום ראשון לינואר 1923, ליום חשוב בתולדות תל-אביב. והיה ככלות השנה ועתונכם יגדל ויפרח והיה לכה משפיע גדול – ונחוג את היום הזה כנצחון המלה העברית בתוך הישוב העברי בא".

הנני מאחל לך ולחבריך, שעתונכם זה יעמוד תמיד על הגובה הדרוש מעל כל המפלגות והמעמדות וישמש לכל הצבור העברי כלי שרת ויהיה לו לפה במלחמתו על הכרה צבורית ואזרחית, ויפתח בלבבות את הרגש של אחריות חברתית בתמכו תמיד בכל שאיפה לטוב ולמועיל, לאמת וליופי.

והנני מכבדך,
מ. דיזנגוף
עיריית תל-אביב

למערב אירופה, שם השלים לימודים תיכוניים ולאחר מכן למד פילוסופיה באוניברסיטאות מברורג (גרמניה) וברן (שווייץ) וקיבל תואר דוקטור. בגיל 25 החל בפעילות ציונית ומשנת 1910 החל לפרסם מאמרים בעברית בעיתונות הספרותית הציונית. ב-1917, בין שתי המהפכות ברוסיה, ערך את היומון בעברית העם, שראה אור במוסקבה.

לאחר עלותו לארץ היה גליקסון מעורב בחיים הציבוריים והתרבותיים של היישוב דאז. הוא השתתף בעריכת החוקה הראשונה של אספת הנבחרים, הגוף הייצוגי העליון של היישוב, ופרסם מאמרים בעיתונים הארץ, החנוך, הפועל הצעיר ומעברות, וכן שלח מאמרים וסקירות לעיתונים העבריים הדואר ומקלט, שראו אור בארצות הברית. נוסף על כך עסק בתרגום ספרים.¹¹ אל עריכת הארץ נקרא כאל מפעל הצלה, וידוע כי רבים וטובים לחצו עליו ליטול עליו את המשימה. רק אחד העם הותיר לו דרך נסיגה, בכתבו לו: "יודע אני כמה קשה יהיה לך העול הזה ועשה מה שלבך אומר לך".¹² גליקסון נטה לקבל את עצתו של אחד העם, אולם הלחץ עליו היה כבד, וסופו שנענה בהציבו תנאי: הוא יקבל עליו את העריכה, יעביר את העיתון לתל-אביב, ולאחר חודשים אחדים יפרוש מתפקידו.¹³ פרק זמן מוגבל זה התארך, כידוע, לכדי 15 שנים ארוכות, עד 1937.¹⁴

קבלת פנים חמה בתל-אביב

ב-31 בדצמבר 1922 ראה אור הגיליון האחרון של הארץ בירושלים, מס' 1,024. למחרת, ה-1 בינואר 1923, הופיע גיליון 1,025 בתל-אביב, כאשר בירושלים הושאר סניף והמערכת התמקמה במשרדים

תל־אביב הופכת ל"בירת העיתונות"

בתל־אביב של 1923 היה צורך בלא מעט דמיון כדי לחזות את העתיד ולתארה כעיר גדולה. בהארץ של השנה הראשונה הופיעו מדי פעם רשימות ומאמרים שצפו לעיר ולמפעלים שבתחומה גדולות ונצורות, לצד ביקורת. כך היה, לדוגמה, בשלהי יולי 1923, כשלארשונה נערכה בעיר "תערוכה של תוצרת הארץ" בשלושה חדרים וחצי ב"קלוב הציוני" שבשדרות רוטשילד. לאחר ביקור בתערוכה המיניאטורית קבע כתב הארץ: "יום יבוא ונאמר זה לזה: זוכרים אתם את התערוכה בתל־אביב בחודש אב תרפ"ג? מההתחלה הצנועה היא יצאה עכשיו תערוכתנו הנהדרת בבניינים הנהדרים הללו עם אגפיהם ופרוזדוריהם ואולמיהם"¹⁵. ואכן, מה"התחלה הצנועה" היא התפתח מפעל ירידי המזרח, שבשנות השלושים הפך לאחד מהמפעלים המזוהים ביותר עם תל־אביב הגדלה והגדולה.

אבל להארץ התל־אביבי עוד נכונו עליות ומורדות לרוב. כבר בסוף 1923 ובתחילת 1924 נדמה היה שההימור שנטל העיתון על עצמו בעוברו לתל־אביב, נכשל. בעיר הקטנה וביישוב היהודי פרץ משבר כלכלי וחברתי חריף עד כדי כך שאף שחלפו רק שש שנים ממועד מתן הצהרת בלפור, התרבו אלה שהספידו אותה וחזו ליישוב בארץ שחורות. בין הסובלים מהמשבר היה גם הארץ.

ואולם לא חלפו אלא חודשים מעטים והקערה התהפכה על פיה. המשבר פינה מקומו לגאות שהתגברה מחודש לחודש. היישוב היהודי בארץ, ובמיוחד העיר תל־אביב, חוו "פרוספריטי" שלא היה כדוגמתו. תוך פחות משנתיים עלו יותר מ־60,000 איש בגל שקיבל את הכינוי "העלייה הרביעית", ואלה הגדילו את אוכלוסיית היישוב בשני שלישים. תל־אביב, שבתחילת 1924 ישבו בה כ־20,000 נפש, החלה את שנת 1926 עם אוכלוסייה של כמעט 45,000. העיררה הייתה לעיר תוססת.

הארץ היה בין הנהנים מהגאות – מספר העמודים גדל והמודעות התרבו. גידולה של אוכלוסיית העיר והיישוב היהודי בארץ התבטא גם במספר המנויים והקוראים.

אין תימה, אפוא, שכאשר עמד להופיע באותה עת עיתון חדש, יומון ההסתדרות דבר, היה ברור לכל הנוגעים בדבר כי עיתון יומי חדש ומודרני חייב להופיע בתל־אביב ולא בירושלים, אף על פי שהמוסד המנהלי הראשי של הסתדרות העובדים, הוועד הפועל, עדיין היה ממוקם בירושלים. יתר על כן, מועצת ההסתדרות שאישרה את הוצאת העיתון בתחילת 1925, עמדה על כך שיופיע בתל־אביב בנימוק שמספר הקוראים הפוטנציאלי בשפלת החוף רב יותר.¹⁶ שניים מהחברים המרכזיים של מערכת העיתון, זלמן רובשוב (שזר) ודוד זכאי התגוררו בירושלים, והם נתבקשו לעבור לתל־אביב.¹⁷

וכך, בעקבות הארץ שהחל להופיע בתל־אביב בתחילת 1923 ודבר, שגיליונו הראשון ראה אור ב־1 ביוני 1925, הלכו כמעט כל שאר העיתונים. דואר היום נאחז בירושלים. העיתונים האחרים העדיפו ברוב המקרים את תל־אביב, שהפכה לבירת העיתונות העברית בארץ ישראל. לתקופה קצרה אף דואר היום, לאחר שנסגר ב־1933, העדיף לפתוח פרק חדש בתל־אביב, בשלהי 1935, אלא שהדבר לא עזר לו, ולאחר תקופה קצרה נסגר שוב.

הארץ, אם כן, הוא שפתח את עידן העיתונות היומית בתל־אביב, והוא ממשיך להופיע בה זה 86 שנה.

דיזנגוף, כפי שראינו לעיל, היה בסוד המעבר. את המכתב דלעיל שיגר לגליקסון בשלהי התקופה הירושלמית, והוא נושא את התאריך 25 בדצמבר 1922. עם זאת המכתב ממוען ל"ד"ר גליקסון, עורך 'הארץ', תל־אביב"¹⁵.

הארץ השתלב עד מהרה בחיים הציבוריים של תל־אביב. העיתון הודפס בדפוס הפועל הצעיר, שהיה מודרני בהרבה מבתי הדפוס הירושלמיים, והתוצאה הייתה בהתאם. הוא הביא, הרבה יותר מבעבר, חדשות מתל־אביב ומיפו. בשנת 1923 ביקר בעיר אלברט איינשטיין וקיבל בה את אזרחות הכבוד מס' 1, נחנכה תחנת הכוח הראשונה בארץ ישראל ונערכה מערכת בחירות ראשונה וסוערת למועצת העיר (שהתקיימו בינואר 1924).

מועצת העיר קיבלה את העיתון בברכה, ודיזנגוף ערך לד"ר גליקסון ולבכירי המערכת קבלת פנים חגיגית.¹⁶ כחודש לאחר המעבר לתל־אביב החליטה מועצת עיריית תל־אביב, לפי הצעת דיזנגוף, להעניק להארץ "אוונס" (מקדמה) – סך של עשר לירות מצריות (המטבע שהיה מקובל אז בארץ) – תשלום מראש על הדפסת מודעות של העירייה. הכול נראה טוב ויפה, אך לאחר חודשים מספר השתבשו היחסים הטובים בין העירייה לעיתון, לאחר שפורסמו בו כתבות ומאמרים ביקורתיים על עבודת העירייה. בספטמבר 1923 הגיעו הדברים לידי משבר והיו חברי מועצת העיר שהציעו לנתק את היחסים עם העיתון ה"משמיץ".

בפרוטוקול מועצת העיר מ־8 בספטמבר 1923 נכתב תחת הכותרת "שאלת הפסקת היחסים [היחסים בלשוננו] עם העיתון 'הארץ': מר לבונטין מכניס אינטרפלציה [שאילתה] על השאלה הזאת ומבקש מאת הוועד הגדול [מועצת העירייה] לבטל את החלטת הוועד הפועל [ההנהלה] בנדון זה. מהרשק, קרול ואחרים מבקשים לבטל את ההחלטה וקרול דורש מלבד זה שהוועד הגדול ישפוט את הוועד הפועל על הוציאו לפועל החלטה כזו בטרם אושרה ע"י הוועד הגדול.

במענה על ביקורת זו נתנו כמה מחברי הוועד הפועל ביאורים "על היחס השלילי והמלא התנגדות של הארץ כלפי העירייה. על העלבונות שנתפרסמו בו נגד העירייה, ואשר יצרו מצב רוח משונה בקרב הקהל, באופן שהעירייה נעשתה כמעט למפלצת. הם מתנגדים לבטול ההחלטה בכל תוקף". אחרי שנשמעו הסברים נוספים מאת חברי הוועד הפועל, התערב דיזנגוף בוויכוח ואמר, שמבלי להיכנס לעובי הקורה הוא מציע שמזכיר העירייה ירכז את כל החומר בנושא לדיון שיתקיים בעוד מספר שבועות, "ולא לקבל הערב החלטה שתעציב את הוועד הפועל", משמע לפעול נגדו. דיזנגוף הציע את נוסח ההחלטה הבא:

הוברר שמצד אחדים מחברי מערכת "הארץ" יש נטיה ברורה לזלזל בכבוד העירייה, כפי שמתברר מהמאמר של מר קרני על דבר האופרה [...] מהערת המערכת למאמרים של סמילנסקי ושרמן שהיתה מלאה גם כן האשמות נגד העירייה וכדומה, ועל כן הוועד הפועל היה צריך להגן על כבוד העירייה והחליט מה שהחליט. אולם מאחר שכל זה קרה בעת שהעורך האחרון, ד"ר גליקסון, לא היה בתל־אביב, מחליט הוועד הגדול לחדש את היחסים עם "הארץ" עם שובו של ד"ר גליקסון, בתקווה שלהבא העיתון יהיה יותר זהיר בכבוד העירייה.¹⁷

לאחר שחזר גליקסון נרגע העניין.

אחד העם, ציור ראובן רובין

פתיחה לא חתום של הכהן; (ב) "מאת המערכת"; (ג) "לקראת חיים חדשים"; ש. בן-ציון; (ד) "כלפי פנים וכלפי חוץ", נ' טורוב; (ה) "בעתונות", נ. ט. טורוב; (ו) "כרוניקה" (ידיעות); (ז) "פליטון (טור אישי בקולמוס קל)", מרדכי בן הלל הכהן.²⁸ לא נמסרו פרטים על הלוגו של העיתון ואם היו אמורות להיכלל בו מודעות.

חלף עוד יום. המדפיס, שושני, עמד בדיבורו והעביר את ההגהות, אולם לא הסתיר את חששו שמייסדי העיתון נחפזים מדי. הוא העלה את שאלת הרישיון להוצאת העיתון. מרדכי בן הלל הכהן סבר שאין צורך ברישיון משום שתמו ימי התורכים, ובבריטניה לא נהוג לקבל רישיון להוצאת עיתון חדש, ודי בהודעה לממשלה. שושני לא היה בטוח שכך הוא הדבר, ומכל מקום תבע התחייבות כתובה שהמערכת מקבלת עליה את כל האחריות להוצאת העיתון.²⁹

משלחת של נכבדי תל-אביב התייצבה בפני המושל הצבאי הבריטי כדי להעלות בפניו את הנושאים המחייבים טיפול מידי, לרבות הוצאת העיתון לאור, אולם הלה הפנה אותם לקולונל פרקר, המושל האזרחי של יפו והסביבה, בהסבירו שהוא מטפל רק בהיבטים הצבאיים. ב-26 בנובמבר 1917 התייצבה משלחת בת חמישה חברים, שכללה שלושה קשורים לעיתון (בן הלל הכהן, טורוב ובצלאל יפה, שהוצג כמו"ל שלו) בפני קולונל פרקר במשרדו ביפו. עד מהרה התברר שפרקר הוא "ערביסט", ונושאים יהודיים וציוניים אינם קרובים ללבו. אשר

חמש שנים קודם...

ולסיום, כשבאים לספר על מעבר הארץ לתל-אביב בתחילת 1923, הרי גילוי: העיתון, או ליתר דיוק גרסה מוקדמת שלו, כמעט הופיע בתל-אביב יותר מחמש שנים לפני המעבר מירושלים בתחילת 1923. הדבר היה מיד לאחר שהבריטים כבשו את יפו ותל-אביב, ואפילו שם היה לעיתון החדש, והוא דומה – לא במקרה – לשם המקורי של הארץ: "ארץ-ישראל".

ראשיתה של הפרשה מחזירה אותנו לימים הראשונים שלאחר הכיבוש הבריטי. ב-17 בנובמבר 1917 הגיעו כוחות החלוץ של הצבא הבריטי לפתח תקווה. יום קודם לכן הם כבשו את יפו ואת פרבר הגנים שלה, תל-אביב. עוד באותו יום התכנסו בפתח תקווה כמה אנשי ציבור ומורים ביוזמתו של הסופר ואיש העסקים מרדכי בן הלל הכהן, שכתב ביומנו: "התעוררה בכל תוקף השאלה: איך עלינו להתייחס אל המאורעות?" ומיד ניתנה התשובה: "הגיעה השעה לחשב את דרכינו ולשוב לחיות את חיינו הציבוריים".²¹ בראייה לאחור הרחיב הכהן בדברים שלא ציין ביומנו, והוסיף: "העבודה היתה רבה לפנינו. התכנית היתה רחבה עד מאד, ומה גם שאזננו לקחה שמץ דבר על אודות הצהרת בלפור. ידענו שאנו הולכים לקראת עתיד חדש".²² בדיון הממושך נתקבלו החלטות מספר, ובהן השיבה ליפו ולתל-אביב, הקמה מחדש של המוסדות שנסגרו בתקופת השלטון התורכי והתייצבות מוקדמת ככל הניתן בפני השלטון הבריטי החדש, "למען ידע ויכיר בישותנו הלאומית". עוד הוצע להקים לאלתר "ועדה מכוננת" של נציגי כל נקודות היישוב ששוחררו על ידי הצבא הבריטי, ונקבע שעל ועדה זו לגשת בדחיפות לפתיחת בתי הספר העבריים ביפו. ולענייננו חשובה החלטה נוספת: "להוציא עתון יומי" שיבטא את דעת כל חוגי היישוב המתעורר לחיים חדשים. כדי להוכיח לעצמם ולאחרים שכוונתם בעניין העיתון רצינית, נבחרה עוד באותו ערב מערכת העיתון: המהנדך ד"ר ניסן טורוב, הסופר ש. בן-ציון ומרדכי בן הלל הכהן.²³

למחרת בבוקר החלה העבודה המעשית. שלושת חברי המערכת היו בין ראשוני החוזרים לתל-אביב והם ניגשו מיד להוצאת הגיליון הראשון. תפקידם היה ברור: "להוציא עתון צבורי, להיות לפה אל הקהל פה בארץ ולמען ישמעו גם אחינו בגולה הגדולה את קולנו".²⁴ הכהן ושני עמיתיו הסתערו על המשימה. הם החליטו "לשים בצד" סכסוך ישן שאיים על שיתוף הפעולה עם ש. בן-ציון; תקרית שהתרחשה חמש שנים לפני כן. בן-ציון, שנחשב לאחד הסופרים המובילים ביישוב היהודי הקטן, פרסם בשלהי 1912 סאטירה חריפה על עמיתיו הסופרים ואנשי הרוח,²⁵ והיחסים עמו השתבשו לתקופה ארוכה. עתה יושרו ההדורים ויומיים לאחר ההתכנסות בפתח תקווה כבר "נתאשרה הפרוגרמה של העתון", כהגדרת הכהן.²⁶ עם השיבה לתל-אביב נפגשו חברי המערכת עם סעדיה שושני, שהיה בעל בית דפוס לפני המלחמה ועתה עמד להפעילו מחדש, וסיכמו אתו על הדפסת העיתון החדש.

ביום חמישי, 22 בנובמבר 1917, כתב הכהן ביומנו שכבר מסר לדפוס את כל החומר לגיליון הבכורה.²⁷ שושני הבטיח להעביר למערכת את הגהות הגיליון עד ליום הבא, יום שישי, 23 בנובמבר. הגיליון הראשון, שאותו ערך ש. בן-ציון, היה כפול בהיקפו מהגיליונות הבאים. בארכיונו של מרדכי בן הלל הכהן נשמרו שמות המאמרים והמדורים השונים: (א) "בפני השעה הגדולה", מאמר

5 שלמה זלצמן, **מן העבר: זכרונות ורשומות**, תל-אביב 1943, עמ' 207.

6 שם, עמ' 217.

7 ש' שווארץ אל מ' דיזנגוף, א' בחשון תרפ"ג [23 באוקטובר 1922], ארכיון עיריית תל-אביב – יפו, תיק 61-02 (להלן: אעת"א).

8 פרוטוקולי ההנהלה הציונית, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, פרוטוקול מס' 90, 20 בדצמבר 1922, עמ' 117.

9 "זעף", **דואר היום**, 3.1.1923.

10 עוזי אלידע, "מעטון ממסדי לעתון מסחרי – הארץ, 1918-1937", **קשר**, 29 (2001), עמ' 59 (להלן: אלידע).

11 מ' גל, "פרקי חיים" (מבוא ביוגרפי), בתוך: משה גליקסון, **כתבים**, א, תל-אביב תשכ"ג, עמ' טז.

12 שם, עמ' יז.

13 ג' קרסל, **תולדות העתונות העברית בארץ-ישראל**, ירושלים תשכ"ד, עמ' 141 (להלן: קרסל).

14 עוד על גליקסון, ראשית עבודתו **בהארץ** וערכתו את העיתון במהלך השנים הבאות, ראו: אבי כצמן, "בין שני עורכים", **קשר**, 25 (1999), עמ' 20-23; אלידע, עמ' 58-66.

15 צילום המכתב מובא אצל: אילן שחורי, **חלום שהפך לכרך**, תל-אביב, 1990, עמ' 376.

16 שם, עמ' 375.

17 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל הגדול של העירייה, 8.9.1923, אעת"א, תיק 10-01-003.

18 "לפתיחת התערוכה של תוצרת הארץ", **הארץ**, 30.7.1923.

19 אניטה שפירא, **ברל**, תל-אביב, 1980, א, עמ' 247.

20 ברל כצנלסון אל גוסטה רכב, 28 בינואר 1925, **אגרות ברל כצנלסון** (עורך: יהודה ארז), ה, תל-אביב 1973, עמ' 191.

21 מרדכי בן הלל הכהן, **מלחמת העמים (יומן)**, מהדורה חדשה מצולמת, בצירוף מבוא, הערות, נספחים ומפתחות מאת שמעון רובינשטיין, ירושלים תשמ"ה, כרך ב, עמ' 750-751 (להלן: הכהן, **מלחמת העמים**).

22 מרדכי בן הלל הכהן, "העתון שלא יצא", גיליון ה-1000 של **הארץ**, 3.12.1922 (להלן: "הכהן, העתון שלא יצא"). ברשימת זיכרונות זו שחזר הכהן את הניסיון להוציא יומון ראשון בתל-אביב בשלהי 1917, והיא משלימה את הדברים המופיעים בזיכרונותיו מימי המלחמה, שהוזכרו לעיל (להלן: הכהן, "העתון שלא יצא").

23 הכהן, **מלחמת העמים**, עמ' 752.

24 הנ"ל, "העתון שלא יצא".

25 ש. בן-ציון, "בן הנשר", **הפועל הצעיר**, 19.12.1912.

26 19 בנובמבר 1917, הכהן, **מלחמת העמים**, עמ' 753.

27 שם, עמ' 759.

28 הכהן, "העתון שלא יצא".

29 הנ"ל, **מלחמת העמים**, עמ' 759.

30 שם, עמ' 764-765.

31 הכהן, "העתון שלא יצא".

32 שם.

לעיתון, האכזבה של המשלחת הייתה גדולה עוד יותר, כפי שכתב הכהן ביומנו:

הזכרנו את דבר העתון, ואמרנו לו, שעד המלחמה היו לנו הרבה עתונים ושנפסקו בזמן המלחמה. עתה אנו רוצים לחדשם, ואנו שואלים: האם צריך להודיע לממשלה? המושל: בוודאי ובוודאי צריך להודיע, ביחוד בזמן המלחמה, וצריך גם לפרש, האם זה עתון רק לאינפורמציה, או יש לו גם טנדנציה [נטייה] פוליטית. ככלל, צריך להגיש את תכנית העתון. אנחנו: אולי נדפיס גליון ראשון ונמציאו לממשלה, טרם שנפיץ אותו בקהלה? המושל: לא, מוטב לא להדפיס כלל... מוטב לחכות עד אשר אזור המלחמה יתרחק קצת מפה.³⁰

בדיעבד אנו יודעים כי המשלחת פגשה את המושל ביום רע במיוחד. ביום הקודם גברה התקפת הנגד התורכית באזור פתח תקווה והמושבה חזרה ונפלה לידיהם. לצבא הבריטי היו אבדות רבות ועשרות פצועים טופלו בבית חולים שדה שהתמקם בגימנסיה הרצליה. קולונל פרקר כיוון את דבריו האחרונים בוודאי למצב הצבאי הקשה, ואמר בפירוש ש"מוטב לחכות" עד אשר ישתפר המצב הצבאי.

בבואו לסכם בצורה תמציתית את מה שאירע במשרד המושל האזרחי, כתב מרדכי בן הלל הכהן: "המושל הודיע לנו שהמלחמה עודנה נמשכת, ובארץ הנכבשה – משטר צבאי לכל חוקותיו וחומרותיו, וכל אספות ומעשי פרסום בדפוס אסורים".³¹ והוסיף: "נתפרדה המערכת ושוב אותיות הסדור אל התיבות, ונשארו עלי ההגה עם כל יתר החומר" אצלי למשמרת בתוך המעטפה שעליה רשום: 'העתון שלא יצא'.³²

אולם נראה שהדחף העיתונאי לא עזב את שלושת המייסדים של "העתון שלא יצא". ש. בן-ציון השתלב בחודשים הבאים בשבועון העברי של הצבא הבריטי, **חדשות מהארץ**, שממנו יצא כאמור לעיל **הארץ**, וערך את התוספת הספרותית שלו, **שי של ספרות**. מרדכי בן הלל הכהן וניסן טרוב היו בין מייסדי **הארץ בירושלים**, וטרוב אף שימש עורכו הראשון. **הארץ** ראה אור בירושלים שלוש שנים וחצי עד שעבר לתל-אביב.

אפשר לומר שאילולא ההתנגדות הבריטית להוצאת יומון עברי בתל-אביב בשלהי 1917, ייתכן שלא היה כלל צורך במעבר, שכן **הארץ** היה מופיע מלכתחילה בתל-אביב.

הערות

- 1 אלפרד בונה, **ארץ-ישראל – הארץ והכלכלה**, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 31.
- 2 על נסיבות הולדתו של השבועון הצבאי, תוכנו ופעילותו, ראו: מרדכי נאור, "מ'חדשות הארץ הקדושה' ל'הארץ', 1919-1923", בספרי **רבותי, העיתונות: פרקים בקורות התקשורת הכתובה בארץ**, תל-אביב 2004, עמ' 33-52.
- 3 שם, עמ' 48.
- 4 שם, עמ' 43.